

МІКАЛАЙ ДУРНАВО

Стварэнне ў 1903 г. Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (МДК) і прыкметная актывізацыя дыялекталагічных даследаванняў усходнеславянскіх моў выклікалі значную цікавасць шэрага расійскіх вучоных да беларускай мовы. У іх ліку быў і адзін з заснавальнікаў МДК акадэмік Беларускай акадэміі навук Мікалай Мікалаевіч Дурнаво, што ўвайшоў у гісторыю лінгвістычнай навукі найперш як выдатны славіст. Гэта адзін з буйных расійскіх вучоных першай паловы ХХ ст., значныя перыяды чыйго жыцця, на жаль, даволі густа афарбаваны ў «шэрыя» колеры.

Нарадзіўся Мікалай Дурнаво ў Маскве 23 кастрычніка (4 лістапада) 1876 г. у сям’і патомнага двараніна з вёскі Парфёнкі Рузскага павета Маскоўскай губерні, меў двух братоў Васіля і Міхаіла. Згодна з публікацыямі расійскіх даследчыкаў некаторыя факты біяграфіі вучонага істотна адрозніваюцца. Так, Т. Сумнікава спачатку сцвярджала, што «ён быў трэцім сынам (пасля Васіля і Міхаіла) у сям’і» і нарадзіўся ў Маскве [32, с. 93], пазней – што быў старэйшым сынам [33, с. 74], а В. Жываў указвае, што «М. М. Дурнаво быў старэйшым з трох братоў, хоць менавіта ён у спадчыну атрымаў аднаго ката» і нарадзіўся ў вёсцы Парфёнкі [25, с. VII]. Дарэчы, на тое, што ён быў менавіта старэйшым сынам у сям’і ўказваюць і даследчыкі вядомага расійскага дваранскага роду Талстых, які «падарыў Расіі пісьменніка Льва Мікалаевіча і паэта Аляксея Канстанцінавіча» [26, с. 69], і з якога паходзіць род Дурнаво [26, с. 70–71].

Між іншым, у адшуканай архіўнай даведцы, складзенай уласнаручна М. Дурнаво, месцам нараджэння таксама падаецца г. Масква [4, с. 55]. Бацька вучонага Мікалай Мікалаевіч Дурнаво-старэйшы – вядомы ў Расійскай імперыі грамадскі дзеяч і публіцыст-славянафіл «быў беззямельным дваранінам і атрымаў мізэрную спадчыну графіма. Ён не служыў, даходаў амаль не было, жылі бедна. Зіму праводзілі ў Маскве, шмат гадоў здымалі кватэру ў Старамаметным завулку, д. 4..., лета – у Парфёнках. Яго галоўныя інтарэсы знаходзіліся ў галіне палітыкі: ён быў аўтарам многіх брашур і артыкулаў па “ўсходнім пытанні”, напісаных з выключна манархічных і нацыяналістычных пазіцый» [4, с. 55–56]. Магчыма, сезоннымі вандроўкамі сям’і тлумачацца розныя месцы нараджэння ў публікацыях навукоўцаў. Маці вучонага – Лізавета Іванаўна Вельмянінава, дачка багатых памешчыкаў, «якой і належала вёска Парфёнкі; бацька ж быў небагаты і ніякай зямельнай уласнасці не меў» [25, с. VII].

Як вынікае з шэрага сучасных расійскіх друкаваных крыніц, заснаваных на нядаўна адкрытых архіўных дакументах, весці належным чынам гаспадарчыя справы не змаглі ні М. Дурнаво-старэйшы, ні М. Дурнаво-малодшы. У выніку ўсё сваё далейшае

самастойнае жыццё таленавіты вучоны і яго сям'я адчувалі пастаянную матэрыяльную нястачу.

Першапачатковую адукацыю будучы вучоны атрымаў у 6-й Маскоўскай гімназіі, якую скончыў з сярэбраным медалём (1895 г.), і ў тым жа годзе паступіў на гістарычна-філалагічны факультэт Маскоўскага ўніверсітэта. Філалагічны профіль быў абраны ім невыпадкова: «На выбар спецыяльнасці паўплывалі інтарэсы бацькі і яго бібліятэка, якая змяшчала многа кніг па царкоўных і палітычных пытаннях, па славянскай этнаграфіі і гісторыі і гісторыі дзяржавы і права» адзначаў Мікалай Дурнаво ў 1904 г. у сваёй біяграфіі [33, с. 74]. Менавіта ў сям'і з'явілася ў яго цікавасць «да класічных пісьменнікаў і мовазнаўства. Інтарэс да дыялекталогіі падтрымліваўся жыццём у маёнтку» [33, с. 74].

У студэнцкія гады ён напісаў працу на тэму «Аповесць пра Акіру Прамудрага», за якую быў узнагароджаны залатым медалём. Маскоўскі ўніверсітэт скончыў з дыпламам першай ступені (1899 г.) і быў пакінуты пры кафедры рускай славеснасці для падрыхтоўкі да магістарскага экзамену, дзе яго навуковымі кіраўнікамі сталі М. Сакалоў (старажытнаруская літаратура) і П. Фартунатаў (лінгвістыка).

Яшчэ падчас магістарскай падрыхтоўкі Мікалай Дурнаво захапіўся дыялекталагічнымі даследаваннямі і зрабіў сістэмнае апісанне гаворкі сваёй роднай вёскі Парфёнкі, у якім паказаў адрозненні гаворкі ад рускай літаратурнай мовы [12]. У 1901 г. сумесна з М. Сакаловым, Д. Ушаковым, А. Грыгор'евым, І. Тарабрыным і Р. Нахцгалам з Вены, які жыў тады ў Маскве, арганізаваў гурток па вывучэнні гісторыі і дыялекталогіі рускай мовы, пасяджэнні якога рэгулярна наведвалі акадэмікі Ф. Корш і А. Шахматаў. Менавіта дзякуючы падтрымцы акадэміка А. Шахматава і Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук у снежні 1903 г. Гурток пераўтвараецца ў Маскоўскую дыялекталагічную камісію (МДК), актыўная і выніковая навукова-даследчая дзейнасць якой паспрыяла вылучэнню рускай дыялекталогіі ў самастойную мовазнаўчую галіну.

Спачатку працай Камісіі кіраваў акадэмік Ф. Корш (да 1915 г.), а пасля яго смерці – Д. Ушакоў, які адразу прызначыў

Мікалая Дурнаво сваім намеснікам. У МДК ён удзельнічаў у складанні праграм для збірання звестак пра рускія гаворкі [29], асабіста даследаваў дыялектнае маўленне большасці губерняў Еўрапейскай часткі Расіі, апрацоўваў дасланья шматлікімі карэспандэнтамі адказы на праграмы МДК, па даручэнні Камісіі сумесна з Дмітрыем Ушаковым распрацаваў сістэму транскрыпцыйных знакаў для перадачы на пісьме рускага літаратурнага вымаўлення і інш.

Для станаўлення Мікалая Дурнаво як дыялектолага ў пачатковы перыяд яго навуковай дзейнасці, на наш погляд, важнае значэнне мелі апісанне гаворкі жыхароў яго родавага маёнтка ў вёсцы Парфёнкі і стварэнне дыялекталагічнай карты Калужскай губерні [12; 14], у выніку чаго ён набыў выключна карысны вопыт палявых дыялекталагічных даследаванняў і іх наступнага лінгвістычнага картаграфавання. Як бачым, сваю першую лінгвістычную карту расійскі вучоны падрыхтаваў і апублікаваў у тым жа 1903 г., што і Я. Карскі карту пашырэння беларускай мовы.

Між іншым, гаворкі Калужскай губерні прыцягнулі яго ўвагу складанай сістэмай пераднаціскага вакалізму, якую ён у выніку выдатна апісаў, і праца маладога даследчыка была станоўча ацэнена ў друку Яўхімам Карскім [27]. Важная адметнасць першых дыялекталагічных прац Мікалая Дурнаво – сістэмнае апісанне ўсіх моўных асаблівасцей даследаваных гаворак, а не толькі тых, што адрозніваюць пэўную гаворку ад літаратурнай мовы, як гэта было прынята яшчэ і на пачатку ХХ ст. у расійскай лінгвістычнай навуцы.

У 1904 г. Мікалай Дурнаво паспяхова здае магістарскія экзамены, чытае пробныя лекцыі і становіцца прыват-дацэнтам Маскоўскага ўніверсітэта. Яму даручаюць выкладаць курсы дыялекталогіі рускай мовы, сучасную рускую мову і весці прасемінарыі па старажытнарускай літаратуры. Аднак праца прыват-дацэнта (з пагадзіннай аплатай) не забяспечвала належнага матэрыяльнага ўзроўню жыцця, асабліва пры няпоўнай вучэбнай нагрузцы, таму Мікалай Дурнаво «вымушаны быў выкладаць яшчэ ў дзвюх прыватных гімназіях. Праца ў МДК вялася на грамадскіх пачатках» [33, с. 77].

Матэрыяльнае становішча яго яшчэ больш пагоршылася ў 1906 г., калі ён «ажаніўся з суседкай па маёнтку, дачкой заможных памешчыкаў Рукіных – Кацярынай Яўгенаўнай» [33, с. 78], і асабліва ў 1909–1910 гг. Вось, напрыклад, што піша Кацярына Яўгенаўна ў лісце да мужа: «Мы ўсе дайшлі да немагчымасці: ні мукі чорнай і белай, ні круп..., заўтра ўсё купім і зноў будзем сядзець без грошай» [33, с. 78]. У выніку Мікалай Дурнаво ў 1910 г. прымае рашэнне перавесціся прыват-дацэнтам у Харкаўскі ўніверсітэт. Там ён адначасова выкладае яшчэ на Вышэйшых жаночых курсах, а таксама ў дзвюх прыватных гімназіях, аднак лета па-ранейшаму праводзіць з сям’ёй у Парфёнках.

Для навуковай творчасці ў Харкаўскім універсітэце былі даволі спрыяльныя ўмовы. У той час тут працавалі такія аўтарытэтныя навукоўцы, як А. Бялецкі, С. Кульбагін, Л. Булахоўскі, Д. Зяленін і інш. Разам з тым для Мікалая Дурнаво ўзніклі і дадатковыя клопаты – неабходнасць штытднёвых паездак з Харкава ў Маскву на пасяджэнні МДК.

У 1915 г. вучоны вяртаецца ў Маскву, атрымлівае невялікую вучэбную нагрузку (4 гадзіны практычных заняткаў у тыдзень) у Маскоўскім універсітэце і прызначаецца намеснікам старшыні МДК. Толькі дзякуючы асабістым захадам акадэміка А. Шахматава атрымлівае невялікую грашовую аплату за пасаду намесніка старшыні Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі. Матэрыяльныя цяжкасці ў харкаўскі, а затым і ў маскоўскі перыяд жыцця імкнецца палегчыць праз ганарары за навуковыя публікацыі. У гэтыя гады прыкметна актывізуецца яго навуковая дзейнасць. Так, у 1910 г. ён публікуе 9 прац, у 1911 – 7, у 1913 – 7, у 1914 – 15 і г. д. [24, с. 270–274]. Аднак з пачаткам Першай сусветнай вайны, а затым Кастрычніцкай рэвалюцыі выдавецкая дзейнасць рэзка скарачаецца, а матэрыяльнае становішча сям’і істотна пагаршаецца. Вось што на гэты конт заўважае расійская даследчыца Т. Сумнікава:

«Адсутнасць стабільнай дастаткова аплачываемай працы, залежнасць ад нерэгулярных ганарараў, безграшоўе – спадарожнікі М. Дурнаво на ўсім працягу яго самастойнага жыцця. У дарэвалюцыйны час да гэтага дадалася не-

адпаведнасць матэрыяльных магчымасцей вучонага таму жыццёваму ладу, які быў прадпісаны яго саслоўнай прыналежнасцю і грамадскім становішчам. І беды М. Дурнаво пачаліся, насуперак існуўчаму ўяўленню, за́даўга да савецкай улады. Невыпадкова ў 20–30-я гады М. Дурнаво ва ўспамінах яго малодшых сучаснікаў паўстае эрудзіраваным, паглыбленым у навуку, але замкнёным, цяжкім у зносінах чалавекам» [33, с. 77].

У 1916–1918 гг. вучоны актыўна шукае магчымасць стабільнай працы ў Адэсе, Казані і зноў у Харкаве, але беспаспяхова. Толькі на пачатку 1918 г. ён нарэшце праходзіць па конкурсе на пасаду прафесара ў толькі што адкрыты ўніверсітэт і разам з сям'ёй і бацькам пераязджае ў Саратаў. У гэты час сюды ў эвакуацыю прыехала частка рускай прафесуры Дарніцкага ўніверсітэта, у тым ліку вядомыя філолагі Р. Ільінскі, М. Піксанаў, М. Якаўлеў і інш.

У тым жа годзе (13 кастрычніка) Мікалай Дурнаво ў Петраградскім універсітэце паспяхова абараняе доктарскую дысертацыю «Дыялекталагічныя даследаванні ў галіне велікарускіх гаворак», прысвечаную апісанню паўднёвавелікарускага дыялекту, апублікаваную папярэдне ў двух выпусках [15]. Ім упершыню ў рускай дыялекталогіі была выказана ідэя пра паступовае развіццё пераднацісканога вакалізму, выяўлены архаічныя і адносна новыя яго тыпы. У Саратаве вучоны выкладаў таксама на Вышэйшых жаночых курсах, актыўна ўдзельнічаў у працы «Філасофска-гістарычнага таварыства» і «Таварыства рускай філалогіі і этнаграфіі», неаднаразова выязджаў у дыялекталагічныя экспедыцыі.

У 1919 г. падчас навуковых паездак па Ніжнім Паволжы ўсе «матэрыялы, сабраныя на працягу 20 гадоў, прапалі, і той працяг працы, які я меў на мэце ў прадмове і ўводзінах да 1 часткі «Даследаванняў» [маецца на ўвазе публікацыя [15] – *аўт.*] стаў немагчымым» [4, с. 57–58].

Аднак знаходжанне вучонага ў Саратаве было непрацяглым. Ва ўмовах грамадзянскай вайны восенню 1920 г. у Паволжы распачаўся голад. Мікалай Дурнаво захварэў на цяжкую форму маляр'іі і знаходзіўся літаральна на мяжы жыцця і смерці. Пачаў распадацца ўніверсітэт. Усе гэтыя абставіны паспрыялі прыняц-

цю рашэння вярнуцца назад у Маскву, дзе таксама было нясытна і амаль немагчыма ўладкавацца на працу. Затое ў Маскве быў даўні сябар і папличнік Дзмітрый Ушакоў, дарагая сэрцу Маскоўская дыялекталагічная камісія, якая, аднак, лічылася грамадскай арганізацыяй, за працу па-ранейшаму нічога не плацілі. У выніку на працягу года вучоны не меў пастаяннага заробку, а на яго ўтрыманні былі жонка і трое дзяцей. Выжыць у такіх умовах удалося толькі дзякуючы ганарарам за надрукаваныя навуковыя працы.

Перыяд 1922–1924 гг. у творчых адносінах стаў адным з самых плённых у жыцці Мікалая Дурнаво. За тры гады ён апублікаваў каля 30 навуковых прац, у тым ліку тры асобныя кнігі [16; 17; 18]. Гэта былі досыць важныя і адметныя творы ў навукавай біяграфіі вучонага, у якіх змешчаны цікавыя і арыгінальныя на той час лінгвістычныя ідэі. Такім чынам, узнікла досыць парадаксальная сітуацыя: складаныя абставіны жыцця паспрыялі інтэнсіфікацыі даследчай працы. Навуковую актыўнасць вучонага заўважылі – і ў 1924 г. Мікалай Дурнаво быў абраны членам-карэспандэнтам Акадэміі навук СССР. Здавалася б, жыццё паціху ўладкоўваецца.

Аднак у тым жа 1924 г. усё нечакана істотна змянілася. Мікалай Дурнаво дамогся чатырохмесячнай камандзіроўкі ад Акадэміі навук у Чэхаславакію, у вызначаны тэрмін не здолеў вярнуцца на радзіму і стаў «невяртанцам». Спадзяванні на сталае працаўладкаванне за мяжой і адпаведна надзейнае матэрыяльнае становішча не спраўдзіліся: у міжваенны перыяд Чэхаславакія прыкладала значныя намаганні, каб падтрымаць вучоных-эмігрантаў з Расіі, але магчымасці краіны былі абмежаваныя – месцаў працы для ўсіх не хапала. Толькі дзякуючы свайму вучню Раману Якабсону рускі эмігрант Мікалай Дурнаво атрымаў дапамогу ад Чэхаславацкага міністэрства замежных спраў: Чэхаславацкая акадэмія навук прафінансавала яго дыялекталагічную паездку ў Закарпацце, што ўваходзіла ў той час у склад гэтай краіны (справаздачу аб паездцы гл.: [8]).

Вясной 1926 г. яго запрасілі на філасофскі факультэт Масарыкава ўніверсітэта ў Брно, дзе ён прачытаў курс уводзін у гісто-

рью рускай мовы (пазней дапрацаваны тэкст лекцый апублікаваны асобным выданнем, гл.: [21]).

Матэрыяльныя праблемы і немагчымасць вярнуцца са сваёй пратэрмінаванай камандзіроўкі на радзіму моцна прыгняталі вучонага ўвесь 1927 год і даводзілі літаральна да адчаю. Вось што ён пісаў у лістах да прафесара Наварасійскага ўніверсітэта (Адэса) Барыса Ляпунова: «Маё матэрыяльнае і сямейнае становішча пачынае станавіцца катастрафічным, і я зусім не магу ўявіць, калі я буду мець фінансавую магчымасць вярнуцца са сваёй пратэрмінаванай з-за адсутнасці сродкаў замежнай камандзіроўкі» (май 1927 г.); «Не ведаю, калі будуць сілы вярнуцца. Ні месца, ні заробку ў межах СССР ніяк дабіцца не магу, а без гэтага мне грошай нават на зваротную дарогу не хопіць» (кастрычнік 1927 г.) [цыт. паводле: 31, с. 69].

У гэты крытычны перыяд жыцця рэальную падтрымку і надзею на вяртанне ў СССР аказалі Мікалаю Дурнаво беларускія вучоныя. Спачатку яму шукаў месца працы ў Ленінградзе акадэмік Яўхім Карскі, аднак вольных вакансій у гэты момант у «паўночнай сталіцы» не аказалася. Затым ініцыятыву па вяртанні вучонага на радзіму ўзяў на сябе Пётр Бузук, пра што і паведамляў у лісце да прафесара Барыса Ляпунова 26 лістапада 1927 г. (дарэчы, свайго ўніверсітэцкага настаўніка):

«Карскі не зусім дакладна паведаміў Вам адносна запрашэння прафесара Дурнаво ў Мінск. Не Універсітэт, а Інстытут Беларускай культуры запрашае яго заняць кафедру гісторыі беларускай мовы. Ён, безумоўна, атрымае некалькі гадзін і ва Універсітэце, як заявіў мне Пічэта. Ініцыятарам гэтага запрашэння з'яўляюся я. Мне давялося пісаць і водзёў на навуковыя працы М. Дурнаво. Прафесар Дурнаво ахвотна пагадзіўся, і праз некаторы час мы спадзяемся ўбачыць М. у Мінску. Засталася яшчэ адна інстанцыя — зацвярджэнне выбараў у Саўнаркаме» [31, с. 70].

Аднак зацвярджэнне вынікаў выбараў і афіцыйнае запрашэнне Мікалая Дурнаво ў Мінск затрымлівалася, пра што Пётр Бузук і паведаміў Барысу Ляпунову 22 снежня 1927 г.: «Справа з

выбраннем М. М. Дурнаво крыху затармазілася, таму што захварэў старшыня нашага Аддзялення С. М. Некрашэвіч... У бліжэйшай будучыні выбары будуць, нарэшце, зацверджаныя» [31, с. 70]. Прыкладна ў лютым 1928 г. Мікалай Дурнаво нарэшце прыязджае ў Мінск, становіцца навуковым супрацоўнікам Беларускай акадэміі навук, атрымлівае гадзіны для выкладання ў Беларускай дзяржаўным універсітэце і абіраецца акадэмікам Беларускай акадэміі навук.

У Мінску Мікалай Дурнаво атрымаў такія доўгачаканы і важны для любога чалавека матэрыяльны дастатак. Аднак у маральна-псіхалагічным плане не ўсё было так удала і паспяхова, як можа падацца на першы погляд. І датычыла гэта не толькі навуковага, але і побытавага боку жыцця вучонага.

Навуковая незадаволенасць Мінскам заключалася ў адсутнасці тут у 1920–1930-я гады добра ўкамплектаваных навуковых бібліятэк: «...я, вядома, аддаў бы перавагу Маскве або Петраграду, таму што з маладосці прывычаўся працаваць толькі з першакрыніцамі, а ў Мінску іх няма; да Масквы ад Мінска даволі далёка, а да Петраграда яшчэ далей...» [31, с. 69]. Побытавыя праблемы заключаліся ў адсутнасці больш-менш прыдатных для вучонага жыллёвых умоў. Як вынікае з заявы Мікалая Дурнаво на імя кіраўніцтва Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ад 6 кастрычніка 1928 г. ён у гэты час займаў невялічкі пакой (не больш за 8 квадратных метраў), у якім нават цяжка было б паставіць пісьмовы стол і кніжную паліцу.

«Кнігі даводзіцца трымаць у сакваяжы, а займацца за маленькім сталом, на якім нельга раскласці ўсе кнігі, неабходныя для заняткаў. Мой пакойчык аддзелены ад суседняга пакоя, дзе жывуць гаспадыня з мужам і малалетнім сынам, другога пакоя не маюць, толькі тонкай фанернай перагародкай, праз якую чуваць усе размовы, што вельмі перашкаджае заняткам і часта зусім не дазваляе займацца. У пакоі няма штэпселя для настольнай лямпы і ёсць толькі лямпачка ў столі; таму я пазбаўлены магчымасці займацца ўвечары, а ў зімнія дні і раніцай, калі ўсе ўстановы, куды я мог бы пайсці займацца, зачыненыя; не магу нават чытаць. Я хацеў купіць шнур са штэпселем

і патронам, каб прыладзіць лямпачку бліжэй да стала, але ва ўсім Мінску не знайшлося аднаведнага штэпселя. У мяне ў Маскве засталася сям'я, але ніхто з членаў маёй сям'і не можа да мяне прыехаць хоць бы пагасціць на некалькі дзён, таму што ў маім пакойчыку няма дзе змясціцца другому чалавеку... У дадатак мой пакойчык настолькі сыры, што папера становіцца вільготная, а кнігі ад сырасці псуецца. Для майго здароўя гэтая сырасць вельмі шкодная, таму што я яшчэ ў 1921 годзе ў Саратаве схапіў малярню, і вясной гэтага года ў мяне ў Мінску прыступы малярні аднавіліся» [3, арк. 126].

Згодна з рэзалюцыяй на дакуменце прафесару М. Дурнаво быў прадастаўлены «адзін пакой у кватэры дац. Краскоўскага ў буд. 11 па Савецкай, 33» [3, арк. 126]. Наколькі ў аднаведнасці з гэтым рашэннем палепшыліся жыллёвыя ўмовы Мікалая Дурнаво, нам невядома.

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і ўтварэння БССР, як і ў іншых былых нацыянальных ускраінах Расіі, на Беларусі фарміравалася ўласная навуковая школа, адчыняліся вышэйшыя навучальныя ўстановы, была ўтворана Беларуская акадэмія навук (1928 г.) і абраны першыя акадэмікі. З самага пачатку сваёй навукова-педагагічнай дзейнасці ў Мінску Мікалай Дурнаво выяўляў шчырую зацікаўленасць у павышэнні ўзроўню навуковых даследаванняў айчынных мовазнаўцаў, аўтарытэту нацыянальнай Акадэміі навук па-за межамі Беларусі.

Як вядома, савецкай акадэмічнай навуцы таго часу былі ўласцівыя агульныя заганы. Мясцовае кіраўніцтва ўважліва сачыла за падзеямі ў Маскве і аналагічна дзейнічала дома. А ў цэнтры паступалі наступным чынам: «У лік акадэмікаў АН СССР, асабліва ў гуманітарнай галіне, актыўна прасоўваліся або вучоныя, што заявілі пра сваю адданасць марксізму, або вядомыя дзяржаўныя і партыйныя функцыянеры (М. І. Бухарын, А. В. Луначарскі і г. д.)» [31, с. 70].

Як вынікае з ліста да Барыса Ляпунова, Мікалай Дурнаво не хаваў сваіх адмоўных адносін да такіх «псеўдаакадэмікаў»: «Яны непісьменныя, не разумеюць сапраўднай навукі і толькі губляюць імя беларускай “Акадэміі навук”...» [4, с. 60]. А для яго, як

аўтарытэтнага вучонага і супрацоўніка дадзенай установы, гэта было непрымальна:

«У тутэйшай Акадэміі мяркуецца ўвесці інстытут членаў-карэспандэнтаў. Хацелася б, каб хоць у члены-карэспандэнты трапілі людзі, якія далі што-небудзь станоўчае для беларускай навукі. У такім выпадку можна спадзявацца, што з цягам часу і беларуская Акадэмія стане навуковай установай» [31, с. 71].

Да ліку асоб, вартых прысваення ганаровых акадэмічных званняў, ён найперш адносіў Пятра Бузука: «Хоць ён на Беларусі і нядаўна, але для вывучэння беларускіх гавораў зрабіў больш за саміх беларусаў; я б сказаў, нават больш за самога Карскага», а таксама Паўла Растаргуева, які, аднак, на здзіўленне Мікалая Дурнава «рашуча адмаўляецца і гэтым перашкаджае нам крыху ўзняць прэстыж БАН, таму што, што ж гэта за беларуская Акадэмія навук, у якую не ўваходзяць вучоныя, якія займаюцца вывучэннем беларускага народа, яго гісторыі, мовы, этнаграфіі і літаратуры (Карскі, Любаўскі, Доўнар-Запольскі, Сержпутоўскі, Растаргуеў, Жуковіч)» [31, с. 71].

З 1929 г. у Беларусі пачалася «барацьба» з дзеячамі нацыянальнай культуры і навукі, так званымі «нацдэмамі», многіх звальнялі з працы і нават арыштоўвалі. Фактычна Мікалай Дурнава апынуўся цалкам у акружэнні «нацдэмаў», быў адразу ж падвергнуты досыць жорсткай публічнай крытыцы нібыта за падтрымку іх, а таксама за вызначэнне беларускай мовы як дыялекту рускай мовы і інш. У канцы 1929 г. ён звольнены з працы і нават выключаны з прафсаюза, што лічылася тады таксама досыць жорсткім пакараннем, а неўзабаве пазбаўлены звання акадэміка, за якое, між іншым, належала пэўная грашовая аплата.

У выніку на пачатку 1930 г. Мікалай Дурнава ў чарговы раз вяртаецца ў Маскву і становіцца беспрацоўным. Новыя выпрабаванні лёсу вучоны вытрымаў даволі мужна і на сваіх беларускіх калег асаблівай крыўды не меў, паколькі па вяртанні з Прагі паспеў няблага зарыентавацца ва ўнутранай грамадска-палітычнай сітуацыі ў СССР: «Беларуская акадэмія навук у маім зваль-

ненні амаль невінаватая. Гэта была пастанова кам'ячэйкі БАН, дзе распараджаліся больш тэхнічныя служачыя, аспіранты і да т. п. Прэзідэнт БАН, хоць і камуніст, пасяджэнні не наведвае. Паколькі ячэйка патрабавала, Прэзідыум БАН не мог ісці супраць» [31, с. 71–72]. Не лічыў Мікалай Дурнаво вінаватым у сваім звальненні і Пятра Бузука, хаця апошні і занадта імкнуўся «афішаваць сваю савецкасць», але па-сутнасці «ён чалавек не злосны, а дабрадушны, гатовы дапамагчы іншым, наколькі гэта не страшна. Навуковыя інтарэсы ў яго ёсць. Я ўпэўнены, што ў гісторыі са мною ён быў убаку» [31, с. 72].

У 1930–1933 гг. вучоны зноў не мае ніякай сталай працы ў Маскве, нягледзячы на значныя намаганні яго сяброў і паплечнікаў з мэтай дапамагчы яму ўладкаваць нарэшце сваё матэрыяльнае становішча. Асноўнымі сродкамі для існавання сям'і ў гэты час былі невялікая аплата за ганаровае званне члена-карэспандэнта АН СССР, прысвоенае яму ў 1924 г., выпадковая праца па дагаворах, ганарары за рэдкія навуковыя публікацыі, пераважна ў Чэхаславакіі, і працяганы аднойчы курс гісторыі рускай мовы для аспірантаў Навукова-даследчага інстытута мовазнаўства (1932 г.), зачыненны праз год па патрабаванні марыстаў.

Напачатку маральнай прадухай была дабрачынная праца ў Маскоўскай дыялекталогічнай камісіі, але неўзабаве яе таксама распусцілі (1931 г.) Ён напісаў і надрукаваў за мяжой каля 10 невялікіх артыкулаў і рэцэнзій, а ў Маскве – перакладны чэшска-рускі слоўнік [23] з прыкладзеным да яго фанетычна-граматычным нарысам чэшскай мовы (сумесна з А. Груліным – псеўданім чэшскага камуніста, які тады вучыўся ў маскоўскай Ленінскай школе). Гэта, па сутнасці, была апошняя прыжыццёвая публікацыя вучонага. На жаль, страчаны рукапісы сумеснага з В. Вінаградавым дапаможніка па гісторыі рускай літаратурнай мовы і калектыўнага (з Р. Аванесавым і У. Сідаравым) дапаможніка па граматыцы сучаснай рускай мовы (суаўтары свае часткі апублікавалі пазней асобнымі выданнямі адпаведна ў 1934 г. і 1946 г.). Цяжкі побыт адмоўна паўплываў на здароўе М. Дурнаво: знешне ён заўчасна пастарэў.

На пачатку 1930-х гг. у Савецкім Саюзе распачаліся ганенні на дзеячаў навукі, прамысловасці, культуры, і ў 1933 г. «чарга даходзіць да філолагаў, пераважна славістаў» [25, с. XIV]. Ноччу на 28 снежня 1933 г. Мікалай Дурнаво і яго старэйшы дваццацітрохгадовы сын Андрэй, гісторык-славіст, былі арыштаваны. Неўзабаве такі ж лёс напаткаў нявесту Андрэя Дурнаво – сямнаццацігадовую Варвару Трубяцкую, пляменніцу Мікалая Трубяцкога, і яе бацьку. Гэтыя першыя арышты, на думку сучасных расійскіх даследчыкаў, паклалі пачатак так званай маскоўскай «справы славістаў» [5].

Усяго на працягу студзеня – красавіка 1934 г. былі ўзяты пад варту «яшчэ 16 вучоных і педагогаў, спецыялістаў па славістыцы і русістыцы» [4, с. 62]. Усе арыштаваныя былі абвінавачаны ў прыналежнасці да прыдуманай НКУС Расійскай нацыянальнай партыі, якая нібыта ажыццяўляла актыўную антысавецкую дзейнасць [33, с. 73].

Пасля непрацяглага следства 29 сакавіка 1934 г. М. Дурнаво быў асуджаны на 10 гадоў лагераў, але праз тры з паловай гады па рашэнні «тройкі» НКУС Ленінградскай вобласці ад 9 кастрычніка 1937 г. разам з іншымі, якія атрымалі 10-гадовы тэрмін, расстраляны: «прычына паспешлівага расстрэлу – перадача Салавецкіх астравоў, дзе знаходзіліся зняволеныя, Наркамату абароны для арганізацыі ваеннай базы» [33, с. 73]. Прысуд быў выкананы 27 кастрычніка 1937 г. [4, с. 66].

У час знаходжання на Салавецкіх астравах М. Дурнаво таксама спрабаваў займацца навуковымі даследаваннямі: распрацоўваў старапісныя і друкаваныя дакументы Салавецкага музея, якія перадаваліся яму ў камеру, склаў граматыку сербска-харвацкай мовы [31, с. 77] і інш. Лёс гэтых прац застаецца пакуль што невядомым.

Непасрэдна ў беларускіх навуковых выданнях М. Дурнаво апублікаваў усяго 5 прац. Першая з іх была завершана аўтарам 6 лістапада 1927 г. яшчэ падчас знаходжання ў Празе і ўяўляе сабой справаздачу вучонага па выніках яго знаёмства з так званымі «карпацка-рускімі» гаворкамі, ажыццёленага згодна з заданнем МДК: «У жніўні 1924 г. я быў камандзіраваны Маскоў-

скай дыялекталагічнай камісіяй і Акадэміяй навук у Чэхаславацкую рэспубліку. Адной з мэтаў маёй камандзіроўкі было вывучэнне карпацка-рускіх гаворак» [8, с. 220].

У пачатку артыкула аўтар падае «некаторыя звесткі аб прыродных і культурных умовах, а таксама аб эканамічным стане саміх карпатарусаў» [8, с. 220]. Далей прыводзіцца кароткая характарыстыка фанетычных і марфалагічных асаблівасцей гаворак, змяшчаецца карта Падкарпацкай Русі.

Сярод лексічных адметнасцей маўлення мясцовых жыхароў адзначаецца наяўнасць шматлікіх запазычанняў з венгерскай і нямецкай (праз венгерскае пасрэдніцтва) моў, а таксама тэрытарыяльна абмежаваныя запазычанні з румынскай і славацкай моў. Спіс цікавых мясцовых дыялектызмаў аўтар не падае, паколькі запланаваў «з часам выдаць слоўнік карпацкарускіх гаворак, скарыстаўшы для гэтага, апрача матар'ялаў друкаваных і сваіх, таксама матар'ялы, сабраныя Гжэгожэм, Багатыровым, Гавацці Важным і Героўскім» [8, с. 229]. На жаль, задума засталася нерэалізаванай.

Значна больш набліжаны да беларусістыкі артыкул Мікалая Дурнаво, прысвечаны ўстанавленню часу распаду агульнаславянскай мовы [7]. Падрабязны аналіз аргументаў Мікалая Трубяцкога наконт суаднясення страты галосных *ъ*, *ь* у слабым становішчы з эпохай распаду агульнаславянскай мовы (X–XIII стст.), а таксама неапублікаваных поглядаў на дадзеную праблему Рамана Якабсона прывёў яго да высновы, што «па сутнасці яны правільныя» [7, с. 73], і на карысць гэтай думкі вучоны падаў шэраг уласных аргументаў, для чаго выкарыстаў у тым ліку і прыклады з сучаснай беларускай мовы.

У артыкуле «Увагі да беларускай фанетыкі» [11] Мікалай Дурнаво ўказвае на неабходнасць вывучэння беларускага аканья і асаблівасцей артыкуляцыі дыфтонгаў у паўднёва-беларускіх гаворках. Тут даследчык падае адно досыць цікавае і, на наш погляд, важнае назіранне пры разглядзе пытання пра паўднёва-беларускія дыфтонгі:

«Наглядальніку, які вывучае гаворку, гукавая сыстэма якой адметна ад гукавой сыстэмы яго ўласнай гаворкі,

надзвычайна цяжка заўважыць тую розьніцу паміж гукамі гэтае гаворкі, якая ў яго мове ня служыць для дыфэрэнцыяцыі слоў або граматычных форм па значэньні, г. зн. не зьяўляецца фактарам этымолёгічным. Для наглядальніка маскоўца такою розьніцаю зьяўляецца, між іншым, розьніца паміж так званымі “дыфтонгамі” і нормальнымі “о” і “у” або “е” і “і” ў паўднёва-беларускіх гаворках. З гэтае прычыны і я, як масковец, ня глядзячы на сваю шматгадовую практыку нагляданьня над жывою моваю, у часе сваіх апошніх паездак па паўднёвай частцы Беларусі, мог толькі констатаваць у паўднёва-беларускіх гаворках прысутнасьць асобных галосных гукаў, этымолёгічна адметных ад “о” і “у” і ад “е” і “і”, ...але ня мог у кароткі час дакладна ўстанавіць распаўсюджанасьць гэтых гукаў і ўмовы іх зьяўленьня...» [II, с. 71].

Далей Мікалай Дурнаво выказвае слушную метадычную парадубудучым даследчыкам тэрытарыяльных дыялектаў: «Пажадана, каб і пры вывучэньні паўднёва-беларускіх “дыфтонгаў” наглядальнікі, у мове якіх падобных гукаў, як этымолёгічна самастойных гукаў, няма, *карысталіся дапамогаю мясцовых досыць інтэлігентных асоб* (выдзелена намі – *аўт.*), якія могуць адрозніваць такія гукі ў сваёй мове» [11, с. 71]. У выніку праведзенага аналізу наяўнага фактычнага матэрыялу вучоны робіць наступны вывад:

«Уласна кажучы, назва “дыфтонг”, як верна адзначана Ганцовым, так і назва “паліфтонг”, як мяркуюць некаторыя, да гэтых гукаў не падыходзяць, бо ў успрыманьні пры вымаўленьні і слуханьні яны не раскладаньня. Паколькасьці яны таксама не даўжэй астатніх націскных галосных. На “паліфтонг” яны яшчэ меней падобны, чым на “дыфтонг”, бо, пры спосабе раскладаньня іх, больш, чым два элементы (“у” і “о”, “е” і “і”), заўважыць у іх нельга, але і гэтыя элементы ня роўныя галосным “у” і “о”, “е” і “і”. Артыкуляцыя гэтых гукаў верна вызначаецца Ганцовым, як неаднародная, якая пачынаецца з больш закрытай (верхняй) і пераходзіць у больш адкрытую (сярэдняю)» [II, с. 71-72].

Дзве публікацыі Мікалая Дурнаво – рэцэнзіі на працы Алены Курылава і Пятра Бузука. У рэцэнзіі на працы ўкраінскай даследчыцы Алены Курыла (у розных крыніцах яе прозвішча падаецца ў дзвюх формах – Курыла і Курылава) па дыялекталогіі і гісторыі беларускай і ўкраінскай мовы аналізуюцца адразу тры публікацыі, прысвечаныя пераважна гаворкам Чарнігаўшчыны [9]. Першая рэцэнзаваная праца «Фанетычныя і некаторыя марфалагічныя асаблівасці гаворкі вёскі Харобрычаў колішняга Гараднянскага павета, цяпер Сноўскай акругі на Чарнігаўшчыне» (1924, 111 с.) уяўляе сабой манаграфію, у якой пададзена «падрабязнае і дакладнае апісаньне гукаў паўднёва-беларускай гутаркі сяла Харобрычаў; морфалёгічныя асаблівасці гэтай гутаркі яна пералічвае вельмі каротка і схэматычна» [9, с. 317]. На думку рэцэнзента, апісаная Аленай Курыла гаворка «наогул тыповая паўдзённа-беларуская» [9, с. 317], што падкрэджаюць наступныя найбольш характэрныя яе дыялектычныя рысы: *агульнабеларускія* – наяўнасць акання і дзекання, слабасць і адкрытасць нескладовага *i* паміж галоснымі, адсутнасць этымалагічнай розніцы паміж *r* цвёрдым і мяккім; *паўднёва-беларускія* – наяўнасць дыфтонгаў, захаванне звонкіх зычных у канцы слоў і перад глухімі зычнымі, прыметнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне маюць канчаткі *-ы, -і*, дзеясловы ў першай асобе множнага ліку цяперашняга часу маюць канчатак *-ом (нясом)* [9, с. 317–318].

Да апісання гаворкі Алена Курыла прыклала ўзоры вуснага маўлення мясцовых жыхароў, іх прозвішчы і некаторыя іншыя дадатковыя матэрыялы. Рэцэнзент даволі падрабязна характарызуе і ўхваляе методыку праведзенага дыялекталогічнага даследавання: аўтарка правяла ў вёсцы 17 дзён, а яе рэспандэнтамі былі тубыльцы рознага ўзросту і пераважна непісьменныя, што дазволіла навукоўцу «меркаваць аб эвалюцыі гутаркі і аб уплыве на гутарку з боку школы і пісьменнасці» [9, с. 317]. Адзіная заўвага Мікалая Дурнаво па гэтым пытанні датычыла таго, што сабраны матэрыял у пэўнай меры аднабокi, паколькі «усе асобы, гутарку якіх наглядала К., былі жанчыны» [9, с. 317].

Варта таксама зазначыць, што гэтая рэцэнзія апублікавана аўтарам паўторна, упершыню яна друкавалася яшчэ ў 1925 г. у

Празе [19], як таго, відаць, вымагалі ад вучонага складанья матэрыяльных умоў жыцця. Да таго ж на Беларусі дадзеная праца Алены Курыла к таму часу ўжо была добра вядомая па палымянскай публікацыі Л. Арасімовіча [2], а таксама шырока выкарыстана П. Растаргуевым у параўнальна-супастаўляльным апісанні беларускіх гаворак заходняй Браншчыны [30].

Другая рэцэнзаваная праца Алены Курыла – досыць аб’ёмісты артыкул «Да пытання пра ўмовы развіцця дысімільнага акання» (1928, 25 с.) у зборніку Украінскай акадэміі навук, напісаны таксама на матэрыяле гаворкі в. Харобрычаў. На думку аўтара артыкула, дысімільнае аканне ў харобраўскай гаворцы «з’яўляецца ў яго першаісным відзе», а ў іншых беларускіх і паўднёвавельікарускіх гаворках яно з’яўляецца вынікам «далейшай эвалюцыі акання харобраўскага тыпу» [9, с. 319], што выклікала ў рэцэнзента пэўныя пярэчанні. Робіць заўвагу Мікалай Дурнаво аўтару артыкула і за няведанне яго ўласнай бібліяграфічнай працы па гэтым пытанні ў часопісе «Южнословенски Филолог» (кн. V, 1925–1926 гг.) [9, с. 319].

Трэцяя прарэцэнзаваная праца Алены Курыла – «Да характарыстыкі і манафтангізацыі чарнігаўскіх дыфтангічных гукаў» (1925, 24 с.). Артыкул напісаны на матэрыялах дыялекталагічных экспедыцый, ажыццёўленых у 1923 г. У ім зроблена спроба высветліць умовы і паглядзіць манафтангізацыі дыфтонгаў у даследаваных акаючых і окаючых гаворках, што, на думку даследчыцы, «выклікана больш скорым тэмпам жыцця, злучаным з ускладненнем жыццёвых умоў» [9, с. 320]. Акрамя таго, Мікалай Дурнаво паведамляе ў канцы рэцэнзіі і пра наяўнасць кнігі Алены Курылавай «Матэрыялы да ўкраінскай дыялекталогіі і фалькларыстыкі» (Кіеў, 1918, 135 с.), дзе змешчаны слоўнік прыкладна на 5 тысяч слоўнікавых артыкулаў, складзены пераважна па акаючых гаворках Чарнігаўшчыны (так званых пераходных палескіх гаворках). Між іншым, гэтая праца ўкраінскай даследчыцы ў сучасных беларускіх бібліяграфічных даведніках нават не згадваецца.

Значную навуковую вартасць да нашага часу захоўвае даволі аб’ёмістая рэцэнзія Мікалая Дурнаво [10] на першы ўсходнесла-

вянскі атлас Пятра Бузука [6]. Рэцэнзент падрабязна і дастаткова крытычна разглядае працу беларускага даследчыка. Асноўныя заўвагі Мікалая Дурнаво датычаць наступных важных тэа-рэтычных палажэнняў лінгвагеаграфічнай навукі.

Па-першае, атлас не ахоплівае ўсёй тэрыторыі пашырэння беларускай мовы як у межах тагачаснага СССР, так і па-за межамі гэтай краіны. А для агульнаацыянальнага атласа важна, каб у ім прысутнічалі не толькі карты, на якіх ізагласы «падзяляюць тэрыторыю беларускае мовы ў тых ці іншых напрамках, але і тыя, якія дазваляюць гаварыць аб ёй, як аб чымсьці больш або менш суцэльным... Між тым у атласе чамусьці на зьявы, якія аб'яднаюць беларускую мову ў адно цэлае і адрозніваюць яе, як цэлае, ад украінскае і абедзвюх падмоў беларускае мовы, зьвернута надзвычайна мала ўвагі» [10, с. 309].

Па-другое, у працы прадстаўлены ізагласы «толькі нязначнай часткі фонэтычных і морфалёгічных асаблівасцяў беларускае мовы і яе гаворак» [10, с. 312].

Па-трэцяе, як сведчаць дыялекталагічныя крыніцы, у атласе недакладна праведзены межы шэрага тыпова беларускіх моўных з'яў, асабліва на ўсходзе, а таму, на думку рэцэнзента, «усходняя граніца раду зьяў, што адрозніваюць беларускія гаворкі ад гаворак, якія звычайна лічацца паўднёвабеларускімі, праходзіць значна далей на ўсход» [10, с. 309], чым паказана ў атласе.

Па-чацвёртае, Пётр Бузук выкарыстаў не ўсе наяўныя ў той час дыялекталагічныя крыніцы, як, напрыклад «“Смаленскі краёвы слоўнік” Дабравольскага, ...зборнік Шлюбскага, дасьледваньне Растаргуева і інш.» [10, с. 312].

Па-пятае, да працы не прыкладзены спіс атрыманых адказаў у выніку шэрага паездак Пятра Бузука «па тэрыторыі беларускіх гаворак у межах СССР, прычым [П. Бузук – аўт.] аб'ездзіў значную частку гэтай тэрыторыі. Але спісу атрыманых адказаў Бузук не дае і толькі дзе-ні-дзе ў тэксце кнігі спасылаецца на некаторыя з іх» [10, с. 312]. Больш таго, як адзначае рэцэнзент, «нават кароткія справаздачы аб гэтых паездках, апрача справаздачы аб паездках у Себежскі і Невельскі паветы, не апублікаваны і недаступны для карыстання; у кнізе, якую мы разглядаем,

выпіскі з гэтых матар’ялаў амаль што не падаюцца» [10, с. 313]. Усё гэта ўскладняе праверку працы аўтара, «з якою паўнатою і дакладнасьцю скарыстаны дыялектычныя запісы і нагляданьні» [10, с. 312].

Па-шостае, спосаб картаграфавання кожнай дыялектнай рысы на асобнай карце «трэба прызнаць вельмі неэканомным і нязручным» [10, с. 313]. На думку Мікалая Дурнава, «было-б больш практычна злучыць на адной карце ізоглёсы некалькіх зьяў; пашырэнне адных рыс можна было-б адзначыць рознай афарбоўкай і штрыхоўкай фону, іншых – рознымі лініямі або пунктырам па іх граніцы» [10, с. 314] і некаторыя іншыя.

Беларускую праблематыку Мікалай Дурнава закранаў і ў шэрагу іншых сваіх прац, найперш прысвечаных розным гістарычна-дыялекталагічным пытанням. Лічыцца, што менавіта ён абгрунтаваў пераходны, а не змешаны характар сярэднебеларускіх гаворак, хаця саму ідэю іх размежавання ў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі сам вучоны аддаваў Мікалаю Сакалову: «Ён першы ў Камісіі паказаў на неабходнасць адрозніваць пераходныя і змешаныя гаворкі і першы даў азначэнне і тых і іншых, што выкладзена ў яго артыкуле “Вызначэнне і абзначэнне межаў рускіх гаворак”, якім пачынаўся 1-ы выпуск Прац МДК» [28, с. 96]. Шырока выкарыстоўваў М. Дурнава беларускія матэрыялы ў многіх сваіх дыялекталагічных [13 і інш.] і гістарычна-лінгвістычных працах [13; 17; 20 і інш.], апублікаваў некралог пра Яўхіма Карскага [22].

У 1978 г. Мікалай Дурнава быў адноўлены ў вучоным званні акадэміка Акадэміі навук Беларусі, а ў 1990 г. – у званні члена-карэспандэнта АН СССР [33, с. 73].

Зараз у расійскім мовазнаўстве актыўна вывучаецца лінгвістычная спадчына вучонага, удакладняюцца многія невядомыя факты асабістага жыцця, уводзяцца ў навуковы ўжытак захаваныя эпістальярныя тэксты. Але, як слушна зазначае Уладзімір Алпатаў, «нельга не пашкадаваць гэтага сімпатычнага чалавека, добрага, мяккага, сумленнага, непрактычнага, паглыбленага ў навуку, слабага і ў той жа час адданага прынцыпам, які не па сваёй волі лёсу трапіў пад калёсы гісторыі» [1, с. 58].

Літаратура

1. Алпатов, В. М. Языковеды. Востоковеды. Историки / В. М. Алпатов. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 374 с.
2. Арасімовіч, Л. [Рэцэнзія] / Л. Арасімовіч // Полюмя. – 1925. – № 8. – С. 200–201. – Рэц. на: Курило, О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробрічів, давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи Чернігівщині / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К. : Друк. ВАН, 1924. – № 21 : Праці етнографічної комісії. – 111 с.
3. Архіў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. – Ф. 205. – Воп. 1. – Спр. 359.
4. Ашнин, Ф. Д. Николай Николаевич Дурново / Ф. Д. Ашнин, В. М. Алпатов // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – 1993. – Т. 52. – № 4. – С. 54–68.
5. Ашнин, Ф. Д. «Дело славистов»: 30-е годы / Ф. Д. Ашнин, В. М. Алпатов. – М. : Наследие, 1994. – 285 с.
6. Бузук, П. А. Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. 1. Фанетыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX в. / П. А. Бузук. – Менск : Інбелкульт, 1928. – 110 с.
7. Дурново, М. М. Да пытання аб распадзе агульнаславянскай мовы / М. М. Дурново // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. – Кн. 9 : Працы класа філалогіі. – Менск : БАН, 1929. – Т. 2. – С. 73–83.
8. Дурново, М. М. Дыялекталёгічная паездка ў Падкарпацкую Русь улетку 1925 году / М. М. Дурново // Запіскі аддзела гуманітарных навук Інбелкульт. – Кн. 2 : Працы класа філалогіі. – Менск : Інбелкульт, 1928. – Т. 1. – С. 220–229.
9. Дурново, М. М. Працы Алёны Курылавай у галіне дыялекталогіі і гісторыі беларускай і ўкраінскай мовы / М. М. Дурново // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. – Кн. 9 : Працы класа філалогіі. – Менск : БАН, 1929. – Т. 2. – С. 317–320.
10. Дурново, М. М. [Рэцэнзія] / М. М. Дурново // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. – Кн. 9 : Працы класа філалогіі. – Менск : БАН, 1929. – Т. 2. – С. 308–314. – Рэц. на кн.: Бузук, П. А. Спроба лінгвістычнай геаграфіі Беларусі. Ч. 1. Фанетыка і марфалогія. Вып. 1. Гаворкі цэнтральнай і ўсходняй Беларусі і суседніх мясцовасцей Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX в. / П. А. Бузук. – Менск : Інбелкульт, 1928. – 110 с.
11. Дурново, М. М. Увагі да беларускай фанетыкі / М. М. Дурново // Запіскі аддзела гуманітарных навук Беларускай акадэміі навук. – Кн. 9 : Працы класа філалогіі. – Менск : БАН, 1929. – Т. 2. – С. 68–72.
12. Дурново, Н. Н. Описание говора деревни Парфёнок Рузского у. Московской губ. / Н. Н. Дурново // Русский Филологический Вестник. – Т. 44. – 1900. – № 3–4. – С. 153–216 ; – Т. 45. – 1901. – № 1–2. – С. 227–268 ; – Т. 46. – 1901. – № 3–4. – С. 129–151 ; – Т. 47. – 1902. – № 1–2. – С. 119–151 ; – Т. 49. – 1903. – № 1–2. – С. 297–321 ; – Т. 50. – 1903. – № 3–4. – С. 64–147, 285–297.
13. Дурново, Н. Н. (Южно)великорусские деепричастия на =мчи и =миши / Н. Н. Дурново // Сборник статей, посвященный учениками и почитателями акад. Ф. Ф. Фортунатову по случаю 30-летия его учёной и преподавательской деятельности. – Варшава, 1902. – С. 407–423.
14. Дурново, Н. Н. Диалектологическая карта Калужской губернии / Н. Н. Дурново. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1903. – 35 с.
15. Дурново, Н. Н. Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Ч. 1 : Южновеликорусское наречие / Н. Н. Дурново. – Вып. 1. – М. : Синодальная типография, 1917. – 224 с. ; Вып. 2. – М. : Типография Шамординской женской пустыни Калужской губернии, 1918. – 87 с.
16. Дурново, Н. Н. Повторительный курс грамматики русского языка / Н. Н. Дурново. – Вып. 1. – М. : Государственное изд-во, 1924. – 114 с.

17. Дурново, Н. Н. Очерк истории русского языка / Н. Н. Дурново. – М. – Л. : Государственное изд-во, 1924. – 376 с.
18. Дурново, Н. Н. Грамматический словарь (грамматические и лингвистические термины) / Н. Н. Дурново. – М. – Петроград : Л. Д. Френкель, 1924. – 154 стб.
19. Дурново, Н. Н. [Рецензия] / Н. Н. Дурново // *Slavia*. – Роѣ. 4. – 1925. – Сеѣ. 1. – S. 193–194. – Рец. на: Курило, О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів, давніше Городнянського повіту, тепер Сновської округи Чернігівщині / О. Б. Курило // Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К. : Друк. ВАН, 1924. – № 21 : Праці етнографічної комісії. – 111 с.
20. Дурново, Н. Н. Спорные вопросы о.-сл. фонетики. 2. Гласные из *en, em* перед носовыми в о.-сл. / Н. Н. Дурново // *Slavia*. – Роѣ. 4. – 1927. – Сеѣ. 2–3. – S. 209–232.
21. Дурново, Н. Н. Введение в историю русского языка / Н. Н. Дурново. – Brno, 1927. – 266 с.
22. Дурново, Н. Н. Академик Е. Ф. Карский. Некролог / Н. Н. Дурново // *Slavia*. – Роѣ. 10. – Сеѣ. 3, 1931. – S. 623–626.
23. Дурново, Н. Карманный чешско-русский словарь / Н. Н. Дурново, А. Грулин. – М. : Советская энциклопедия, 1933. – 1234 стб.
24. Дурново, Н. Н. Введение в историю русского языка / Н. Н. Дурново. – М. : Наука, 1969. – 295 с.
25. Живов, В. М. Н. Н. Дурново и его идеи в области славянского исторического языкознания / В. М. Живов // Дурново, Н. Н. Избранные работы по истории русского языка / Н. Н. Дурново. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. VII–XXXVI.
26. Калиткин, Н. Н. Предок Толстых и Дурново – чех? / Н. Н. Калиткин, Е. Н. Калиткина // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1993. – Т. 52. – № 4. – С. 69–71.
27. Карский, Е. Ф. [Рецензия] / Е. Ф. Карский // Русский Филологический Вестник. – 1904. – Т. 51. – № 1–2. – С. 328–329. – Рец. на кн.: Дурново, Н. Н. Диалектологическая карта Калужской губернии / Н. Н. Дурново. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1903. – 35 с.
28. Никитин, О. В. Московская диалектологическая комиссия в воспоминаниях Д. Н. Ушакова, Н. Н. Дурново и А. М. Селищева (неизвестные страницы Московской лингвистической школы) / О. В. Никитин // Вопросы языкознания. – 2002. – № 1. – С. 91–102.
29. Программа для собирания сведений о южновеликорусских говорах, необходимых для диалектологической карты русского языка. Издание предварительное Московской Комиссии для составления диалектологической карты русского языка. – М. : Типография В. Рихтер, 1908. – 14 с. ; Программа для собирания сведений, необходимых для составления диалектологической карты русского языка. I : Южновеликорусские говоры. – Труды Московской Диалектологической Комиссии / под ред. Д. Н. Ушакова. – Варшава, 1910. – Вып. 2. – С. 40–50 ; Программа для собирания сведений, необходимых для составления диалектологической карты русского языка. 2 : Северновеликорусские и средневеликорусские говоры // Русский Филологический Вестник. – Т. 66. – 1911. – № 3–4. – С. 177–192 і інш.
30. Расторгуев, П. А. Говор с. Хоробричей б. Городнянского уезда Черниговской губернии в описании О. Курило и говоры западных уездов Брянской губернии / П. А. Расторгуев // Ученые записки [Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. Институт языка и литературы. Лингвистическая секция]. – М., 1929. – С. 195–201.
31. Робинсон, М. А. Н. Н. Дурново и Н. С. Трубецкой: проблема евразийства в контексте «дела славистов» (по материалам ОГПУ – НКВД) / М. А. Робинсон, Л. П. Петровский / М. А. Робинсон // Славяноведение. – 1992. – № 4. – С. 68–82.
32. Сумникова, Т. А. Николай Николаевич Дурново (1976–1937) / Т. А. Сумникова // Русская речь. – 1981. – № 5. – С. 93–100.
33. Сумникова, Т. А. Николай Николаевич Дурново (штрихи к портрету) / Т. А. Сумникова // Известия Академии наук. Серия литературы и языка. – М. : Наука, 1995. – Т. 54. – № 5. – С. 73–82.